

Válasz Sík Endre opponensi véleményére

Melegh Attila

Köszönet a bíráló átgondolt, és a szó szellemi értelmében üdítően provokatív felvetéseiért. Sík Endre munkássága pályám kezdete óta rendkívül fontos iránytű volt a számomra, és minden vele folytatott interakció szellemileg inspirált. Így érzem most is, és biztos vagyok benne, hogy párbeszédünk nem itt fog befejeződni.

A bíráló első megjegyzése arra vonatkozik, hogy biztos-e, hogy a migráció új értelmet nyert a migrációs fordulat során. Kérdezi ezt főképp annak fényében, hogy, mint írja, „a racionális alapon történő döntés dominanciája nagyjából ’öröknek’ tűnik”. A mikro szintű kérdés fontos, és tudományos közösségünknek erre válaszolnia is kell. Meggyőződésem, hogy a migráció transznacionális elmélete például éppen ebbe az irányba mutatott, és a racionális döntés elemélet feltevéseit is kontextualizálni kell, mint ahogy ezt például a háztartásgazdasági megközelítés is tette.¹ De én ennek a fontos kérdésnek a direkt megválaszolására már csak a makro megközelítés miatt sem vállalkoztam. A bíráló által hivatkozott rész feltételezésem szerint a disszertáció bevezetője lehet. De, mint ott írom, dolgozatomban nem pusztán a migráció, mint tömeges folyamat mögött rejlő cselekvési okságokról beszélek, hanem arra törekszem, hogy az elemzés eredményeképp a migráció, mint diskurzív téma és kategória nyerjen új értelmet. A dolgozat e sorokkal kezdődik:

A disszertáció az elmúlt négy évtized migrációs fordulatának történeti szociológiai elemzését végzi el, különös tekintettel a kelet-európai átalakulásra. A migrációs fordulat egyrészt azt jelenti, hogy globálisan, és a világ sok pontján lokálisan is, megnőtt az elvándorlás és a bevándorlás intenzitása a globalizáció és a piacosodás hatásaként. Másrészt a migráció mint diskurzív téma és kategória új értelmet nyert, és e két folyamat együttesen átírta a korábbi időszakok népesedési diskurzusait.

Tehát a kérdést fontosnak és kiemelt jelentőségűnek tartom, de a disszertációmban erre csak annyiban reagáltam, amennyiben a makro eredmények ezt megengedték. Makro szempontból pedig a piaci nyitás következtében beálló strukturális változások, az azokból eredő bizonytalanságok, az erőforrásokért folytatott társadalmi küzdelem, és a kibontakozó jóléti versengés jelentettek a társadalmi cselekvés szintjén is értelmezhető kereteket, amint azt a felvezető elméleti rész is igyekezett tisztázni (15.-25. o.). Ezeket a strukturális hátttereket csak annyiban tekinteném újnak, amennyiben a volt szocialista gazdasági rend esetében ez, Polányi kifejezésével élve: radikális „kiágyazódást” eredményezett.

Sík Endre következő felvetése is nagyon elgondolkodtató. Mint kérdi, „biztos-e, hogy a népesedési diskurzusok trendjeinek változásai, illetve a diskurzusok blokkosodása és

¹ Massey, Douglas, Goldring, Luin, Durand, Jorge (2011) Folyamatosságok a transznacionális migrációban: tizenkilenc mexikói közösség elemzése In: SIK, Endre (2011a). A migrációs burok jövője a globális-transznacionális világban. In: SIK, Endre (szerk.). A migráció szociológiája. 2. köt. ELTE TáTK: Budapest. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_15_Sik_Endre_Migracio_szociologiaja_2_Valogata_es_szerk_Sik_Endre/ch09s04.html 16. o.

polarizálódása a 'materiális' változások miatt következtek be? A válasz erre a kérdésre sem egyszerű.

Munkám során először is nem tételeztem fel egyértelmű és szimplifikált ökonómiai magyarázatot, már csak Gramsci elméleteinek beemelése miatt sem (18. o.). Sőt a 25. oldalon ezzel kapcsolatban egyértelműen próbálok fogalmazni: „Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy elemzésünkben semmilyen közvetlen és merev megfeleltethetőséget nem tételezünk fel a tudati és materiális folyamatok között, hanem egy totális történeti folyamat dinamikusan változó mozzanataiként kezeljük a változásokat.” De ettől a kérdés még jogos, hiszen az ideológiai-materiális interakció bármelyik mozzanatát értelmezni kell tudni.

Mint már jeleztem, a munka során az elemzendő témák és kapcsolatok módszertani terve volt meg, így határozott hipotézisem nem volt. Mint korábban megfogalmaztam, a kelet-európai változásokban a demográfiai nacionalizmus megerősödésében szerepet játszott az Európán belüli egyenlőtlen csere -- már csak a migrációban megjelenő egyenlőtlen népesség- és erőforrás-mozgás miatt is (Melegh 2016). Ez ugyanis növelhette az amúgy is bezárkózó és pronatalista diskurzusok erejét, és felvetette a demográfiai vészhelyzet gondolatát. De ez a nézőpont a későbbi munka során szűknek bizonyult, mert minduntalan csak a térségünkben kibontakozó aggodást, és annak keretezését kutattam, anélkül, hogy figyeltem volna a többi lehetséges diskurzusra, és azok történeti és hierarchikus térben zajló interakciójára.

Az elemzés során éppen ezért tudatosan felhasználtam a korábbi East/West slope könyvben korábban már felvázolt globális diskurzív típusokat, és a hierarchikus térben zajló interakciókat. Azokat felülvizsgáltam és újraelemeztem a migráció kérdése szempontjából.² Megvizsgáltam, hogy például a malthusiánus diskurzusok, a szocialista modernizációs diskurzusok hogyan kezelték a migráció kérdését a nyolcvanas évektől. Megjegyzendő, hogy a korszakot megelőzően nem a piaci modell haszna vagy haszontalansága volt a fő kérdés a népesedési vitákban, hanem a termékenység, születéskorlátozás mint fő témák kapcsán az erőforrások, az élelmezés, a népességnövekedés és a gazdasági fejlődés közötti összefüggés. E munka során pedig arra az eredményre jutottam, hogy a feltárható nagyobb népesedési diskurzusok ambivalens módon kezelték a migráció kérdését, azaz egyszerre értelmezték megoldásként és feszültségforrásként. Esetleg feszültségtől terhes tabunak tartották, mint a szocialista országokban. Ezeket a diskurzusokat pedig ráhelyeztem az ENSZ népesedéspolitikai adatbázisa segítségével egy 1986-os mentális-földrajzi térképre, illetve összefoglaló táblát készítettem az egyes típusok belső összefüggéseiről (81-82 o.) A további diskurzív elemzésekből pedig kiderült, hogy egyre erőteljesebbé vált a migráció témája. Nem számszerűen és arányaiban (ez meg is lepett), hanem oly módon, hogy absztrakt gyűjtőfogalomná nőtte ki magát. Ütközőponttá vált, és a kialakuló ideológiai konfrontáció során a korábbi diskurzív elemek blokkokba rendeződtek a migrációs nyitás piaci szükségszerűsége, illetve annak nemzeti alapú, állami és kulturális ellenőrzése mentén. Közéleti és szaktudományos körökben a vita már ezek között a keretek között folyt. Én az

² Lásd MELEGH, Attila (2006). On the East/West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe. CEU Press: Budapest. BASHFORD, A. (2014). Global Population: History, Geopolitics, and Life on Earth. Columbia Studies in International and Global History. Columbia University Press: New York.

utóbbi körökre koncentráltam, és a szakmai elitek diskurzusait vizsgáltam. Nem a korábbi törések, például a születéskorlátozás mentén, hanem a korábbi elemek újrendezésével feszült egymásnak például a világbanki szakértő, és, hogy csak egy körünkben jól ismert példával éljek, a világhírű magyar demográfus, Demény Pál. Mindez nem volt meglepő, hiszen a materiális rész megmutatta, hogy makro szinten óriási jelentősége volt a piaci nyitásnak. Ezért volt nyilvánvaló számomra is, hogy a diskurzív mezőben is a piac kérdése kulcsfontosságú. Maga a diskurzív vita ebbe az irányba mutatott már a nyolcvanas évek elején is. Például szolgál erre a malthusiánus diskurzus egyes irányzatainak piaci dogmatizmusa (257-58. o.), vagy a világbanki és a vállalati szférát is befolyásoló szakértői szövegek diskurzív rendje (249-55. o.). Egyben kongruens volt a migrációs folyamatok terén is megfigyelhető változásokkal. Elemzők pedig sok esetben írtak arról, hogy a globalizációs nyitás piaci ideológiával párosul, miközben ciklikusan le is zajlott egy ilyen változás, például a tőkebefektetések és a migráció intenzitása terén is.³ Tehát az együttjárás történetileg egyértelmű, és ez alól a népesedési és migrációs kérdések sem voltak kivételek. Az interakció pedig nehezen vonható kétségbe.

De Sík Endre továbbmegy bírálataiban, és a primátus kérdését teszi fel. Az előbb említett ökonómiai szimplifikálás ellenfeleként, és az interakciót hangsúlyozó szerzőként én afelé hajlanék, hogy nehéz elképzelni, hogy önmagában a piaci nyitás gondolata például megfelelő tőkeérdekek, kormányzati gazdaságpolitikai törekvések nélkül ekkora teret nyert volna (lásd Szigeti Péter találó bírálói megjegyzését az „eszmei csinálmányokról”). A disszertációban hosszan idézett világbanki szakértők, banki elemzők, szakértők mindegyike már a nyolcvanas évektől a profitokban és bérekben, a piaci allokáció hatékonyságában jelentkező előnyök alapján érvelt a mind nyitottabb gazdaságok, és az elhíresült 3 billió dolláros csekkek mellett. Tisztában vagyok azzal, hogy ez részben egy strukturalista történeti érvelés, és a modellező szociológusok ezzel nem elégednének meg. Azonban a modellezés idősoros adatok hiányában nagyjából lehetetlen. Ha pedig megfordítjuk a képletet, akkor az ellenkező állítás -- miszerint pusztán az ideológiai szcéna változott, és nem voltak ebbe az irányba mutató materiális érdekek, illetve azok nem játszottak szerepet a diskurzív váltásban, polarizációban -- a legkevésbé sem lenne plauzibilis. Max Weber sokunk által joggal kritizált kapitalizmus-elmélete is lényegében egy kulturális és gazdasági interakció elemzésén alapul. Sohasem lett volna kapitalizmus a már létező gazdasági intézmények nélkül, pusztán a protestáns etika révén. Tehát elvethetjük az ellenállítást, és fenntarthatjuk az interakció feltételezését.

Sík Endre következő kérdése arra vonatkozik, hogy a kumulált okság elmélete makro szintű elemzési szinten is értelmezhető-e, miután az kisebb csoportok migrációs viselkedésének előrejelzését szolgálja. Véleményem szerint mindez fenntartható, miután a makro szintű emigrációs stock arány növekedése kisebb csoportok viselkedésének összességként fogható fel. Ha ez az arány magas és/vagy nő (ez volt a magyarázó változó a szintemelkedés kapcsán), akkor nehezen elképzelhető, hogy a növekvő számú migrációs tapasztalattal bíró kisebb csoportok esetében ez nem kapcsolódik össze a kapcsolatrendszer bővülésével, információs

³ Többek között JOPPKE, C. (2021). *Neoliberal Nationalism Immigration and the Rise of the Populist Right* Cambridge University Press: Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108696968>, Lásd erről: Melegh, A. (2022). *Neoliberal Nationalism: Immigration and the Rise of the Populist Right*. *Contemporary Sociology*, 51(6), 483–486. <https://doi.org/10.1177/00943061221129662p>

szintek emelkedésével stb. Sőt azt is látjuk, hogy a migráció infrastruktúrája is egyre nő, tehát egyre több ügynökség van a terepen, akik a járadékok és profitok maximalizálása miatt érdekeltek a migrációs lehetőségek szétterítésében.⁴ Mindeközben pedig a történetileg létrejött egyenlőtlenségek nem csökkentek, és azok továbbra is hajtóerők maradtak. Ily módon szerintem makro szinten is értelmezhető maradt ez az elmélet. A használt változó pedig nem csak az empirikus kapcsolatok szintjén, hanem módszertani szempontból is nagyon fontos volt.

Sík Endre az útfüggőség kapcsán is kételkedésének ad hangot, bár megjegyzésében véleményem szerint nem arra a részre utal, ahol az igazából fontossá válik. A makro modell azért volt fontos, hogy bizonyos változók szerepét tisztázzuk, és azok alapján rajzoljunk fel fejlődési pályákat a kapitalizmus változatai (VOC) elmélet segítségével. Maga a Bohle Greskovits elmélet bizonyos intézményi variációk alapján működik (intézményi szintű berendezkedési minták a rendszerváltás után, például a szociálpolitikai eszközök, nyugdíjak és jóléti/ családi juttatások) és azok bizonyos migrációs és demográfiai pályára állíthatnak országokat az adott strukturális térben).⁵ Éppen Hárs Ágnes kutatásaiból tudjuk például, hogy a jóléti intézkedések összefüggnek az elvándorlási szintekkel.⁶ Tehát ha egy ország magas elvándorlási szintre áll rá adott globális egyenlőtlenségi rendszerben, akkor ezek a döntések a későbbi pályára is kihatnak, már csak a kumulált okság miatt is. Ugyanígy a bevándorlás is szervülhet. Ha például egy komolyabb hullám éri az adott országot éppen a rendszerváltás krízise során, akkor elkezd kiépülni egy adott intézményi rend, kapcsolati háló. Mint azt ma is látjuk például Magyarországon esetében, a pozitív vándorlási egyenleg nagyobb gazdasági visszaesések, gazdaság- és migrációs politikai változások ellenére is tartja magát, legalábbis hosszú távon. Nem csak a bevándorlási hullámnak, és az azt övező szabályozási döntéseknek lehet nem szándékolt migrációs következménye. Kihathat a bevándorlástól való félelem szervülésére is, amint az valószínűsíthető Csehország és Magyarország esetében. Ugyanígy szerepet játszhatott a privatizáció módja, és a külföldi tőke szerepe is. Az egyes országok és országcsoportok elemzése tehát így vált teljessé, és a legkevésbé sem csak metaforaként szolgált az útfüggőség.

Az adatforrások kapcsán felmerülő aggodalmakra nem lehet minden szempontból kielégítően válaszolni. Igen változatos adatforrásokat használok a történeti és összehasonlító elemzés érdekében, legyen szó diskurzusokról vagy migrációs folyamatokról.

Először lássuk a migrációs folyamatok elemzésére használt források kapcsán megfogalmazott kritikát. Ez az elemzés minden létező vonatkozásában összehasonlító munka, és messze túllép pl. a szokásos eurocentrikus szemléleten. A migrációs statisztika egyik legnagyobb problémája, hogy a flow adatok általában nehezen hasonlíthatóak össze még az EU-n belül is, a globális viszonyok esetében pedig szinte lehetetlen feladat lenne összehasonlított flow adatok alapján dolgozni. Sőt több módszertani újítás éppen a flow adatok stock adatok alapján való

⁴ XIANG, B. – LINDQUIST, J. (2014): Migration Infrastructure. *International Migration Review*. 48 (1), 122-148.

⁵ BOHLE, D. – GRESKOVITS, B. (2012). *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press: Ithaca and London.

⁶ HÁRS, Ágnes (2016). Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In: Blaskó, Zsuzsa – Fazekas, Károly. *Munkaerőpiaci tükrök*. MTA Közgazdasági- és Regionális Tudományi Központ, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest. 39-54. HÁRS, Ágnes (2019). Migráció és munkapiac: Az EU-tagság 15 éve. *EDUCATIO*. 28 (1), 42-57. <http://doi.org/10.1556/2063.28.2019.1.4>

becslésében látja a kiutat.⁷ ENSZ migrációs stock állomány azért vált kiemelt forrássá, mert ez biztosította a kontinenseken átnyúló modellezés és összehasonlítás lehetőségét. Ugyanígy járt el egyébiránt a bíráló által méltatott Hein de Haas is, aki megjegyzi, hogy flow adatok helyett a stock változása, és annak teljes népességre vetített rátája ragadja meg a legjobban a hosszú távú változásokat és trendeket, ami az elemzésem egyik fő szempontja volt.⁸ Az alábecsléssel én is tisztában vagyok, de mindvégig azt feltételeztem, hogy a pontosabb kép a modellt nem változtatná meg, hacsak nem feltételezzük, hogy a torzítás az egyes országokhoz köthető vándorállományok esetében kiugróan specifikus. Ugyanígy feltételeztem, hogy a kivándorlói stock népességarányos növekedése alapján a migrációs intenzitás növekedéséből fakad, és nem például a születési ország szerinti diaszpóra, és a küldő ország demográfiai trendjei közötti eltérésekből. Egy-egy történeti kapcsolat szintjén ez fontos lehet (lásd a Szlovákia és Magyarország közötti kapcsolatot), de globális szinten nem valószínű, hogy a küldő ország népessége olyan rohamos ütemben csökkenjen, hogy az arányszámok mindenféle vándorlás nélkül változnának.

A modell oksági elemzésre való használhatóságával kapcsolatban külön is meg kell jegyzem, hogy a példaként felhozott Haas tanulmány által is jelzett magas multikollinearitás miatt a termékenység végül nem került be a modellbe, és modellépítés közben ez az ellenőrzés megtörtént. Így kikerült ki az export/GDP hányados is. Az oksági problémák miatt került kipróbálásra az időbeli elcsúsztatás is. Ezt a történeti elemzés okán, illetve azért tartottam fontosnak, hogy a valóságos folyamatok le tudjanak zajlani strukturális téren, és ne rögtön várjunk eredményt a makrováltozások eredményeképp. Ezt a munka egyik fontos és innovatív elemének tartom. A történeti változásba próbáltam visszailleszteni a migrációs változásokat. A relatív egy főre jutó GDP esetén jogos a megjegyzés, hogy nem ismerjük a képződő jövedelem társadalmi szétterülését migrációs szempontból. Sajnos a globálisan összehasonlító átlag béradatok még nehezebben hozzáférhetőek mint a migrációs adatok, így ezzel nem tudtam igazából kísérletezni, de nem akartam erről a változóról lemondani, már csak a migrációs tranzíció és a migrációs púp elméletek ellenőrzése érdekében sem. Ezekben a vonatkozó szerzők még csak nem is relatív egy főre jutó GDP-vel számolnak, hanem az egy főre jutó GDP-vel.⁹ A gyors népességnövekedés alapján való kizárás kapcsán megfogalmazott aggályokat megértem és a javaslatokat elfogadom. Megjegyzem azonban, hogy nagyon magas termékenység esetén a belépő nagyobb gyerekcsoportok létszáma lecsökkenti a későbbi korcsoportok migrációs aktivitásának az eredményét. Megjegyzem azt is, hogy ez is oka volt annak, hogy a termékenység nem jó változó a stock/népesség arány változásának elemzése során.

Kérdések merültek fel a Ngram adatok esetében is, főképp abból a szempontból, hogy a könyvek használata és a nyelvi korlát mennyire torzít. Mindenképpen jelezni kell, hogy a kifejezéseket mindenféle szókapcsolattal előtte és utána ellenőriztem, például annak

⁷ Magam is beépítettem a Science folyóiratban használt következő módszer eredményeit: ABEL, G. J. – Sander, N (2014) Quantifying Global International Migration Flows. Science 343(6178):1520-2. DOI:10.1126/science.1248676.

⁸ de HAAS, H. (2010). Migration transitions. A theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration. DEMIG project paper, 1. International Migration Institute (IMI), Oxford Department of International Development, Queen Elizabeth House (QEH), University of Oxford. 23. o., 26-27.o.

⁹ De Haas id. mű

érdekében is, hogy kiszűrjem a többféle használatot. Ilyen lehet például, hogy a migráció kifejezés ne a madarak vándorlását jelentse. A könyvek használata csak akkor jelentene gondot, ha a könyvhasználatban és -írásban a megfigyelt idő alatt olyan jelentős módosulás következne be, ami az időbeli trendet zavarná. A folyóiratcikkek esetében tehát fel kell tételeznünk, hogy a könyvekhez viszonyított arányok jelentősen nem változnak, azaz a téma például nem vált jelentéktelenné a folyóiratok esetében. Ezt azonban kizárhatjuk, hiszen a folyóiratok érdeklődése és az adott témára koncentrált folyóiratok száma is a "megfelelő" irányban mozdult. Csak alábecsülhettük a téma fontosságát.

A nyelvi korlát is az időbeli trend szempontjából fontos. Tudjuk, hogy az adott adatbázisban ez a nyelv a legjobban lefedett nyelv, miközben világnyelvként is funkcionál. Feltételeztük, hogy az időbeli trend érvényes lehet és az adott témák könyvbeli tárgyalása és a téma súlya a lefedettség és a használat szempontjából jelentősen nem változott. Megjegyzem, hogy más nyelvekre is megnéztem az adott eredményeket, és leszámítva az orosz nyelvet, jelentős eltéréseket nem tapasztaltam. De a lefedettség bizonytalansága miatt ezeket az adatokat nem használtam.

A diskurzusok megismerését nem csupán a Google keresőre bízom, hanem használtam más elemzéseket, folyóiratadatbázisokat, globális, illetve szövegesen is értékelt népesedéspolitikai adatbázisokat, illetve szisztematikus mintát vettem a Világbank 40 ezer darabos szövegtárából. A diskurzusok esetében limitált számú diskurzussal kel számolnunk. A migrációs szó és szókapcsolatai csak kiegészítő információk voltak. A hat afrikai ország kérdése pedig a World Value Survey attitűd adatbázisával kapcsolatos, ahol a maximális figyelembe vehető, nem alacsony népességszámot vettem alapul. Tisztában vagyok a korlátokkal, de ismételten döntenem kellett a globális összehasonlítás korlátozott lehetősége, és valamilyen résztérség elemzése között. A globális referenciapontok keresését tartottam kiemelt jelentőségűnek.

Az utolsó, "futurologiainak" titulált megjegyzés szándékom szerint nem a jóslást szolgálta. Pusztán a bővebb megismerést tűztem ki szellemei célként, mielőtt más problémák új megvilágításba helyezik a jelenlegi folyamatokat. Azt hiszem, éppen a bíráló inspiráló megjegyzései igazolják, hogy ez a szellemi program kiemelten fontos. Ezt vállalom, és csak remélni merem, hogy szerény munkám hozzájárult ehhez a megismerési folyamathoz.